

Nizami Gəncəvi - 880

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı elm, əxlaq və qəhrəmanlıq abidəsidir

Yədulla AĞAZADƏ,
Lənkəran Dövlət Universitetinin
professoru,
filologiya elmləri doktoru,
AYB-nin üzvü

**(Lənkəran Dövlət Universitetinin
30 illiyinə həsr edirəm)**

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına heyrətin, məhəbbətin, vurğunluğun miqyasını ifadə etməkdə söz, ifadə tapmaq olduqca çətindir. Odu ki, bu məqamda qəzəl şeirimizin iftixarı, Azərbaycan (türk) ədəbi-bədii dilinin banisi Məhəmməd Füzulinin məşhur bir beyti ilə durumumu ifadə etmək istəyirəm:

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti - halım görən, surət xəyal eylər məni.

Ustad sənətkarın qənirsiz gözələ xitabən söylədiyi bu misraların poetik fikir yükünü bütünlüklə Nizami Gəncəvinin zaman, miqyas, ölçü tanımayan yaradıcılığına aid etmək mümkündür. Çünki heyrətdən donub qalmaq, bir gözəllik, məmnunluq, vurğunluq heykəlinə dönmək əsrlərdir ki, nizamisevərlərin xoş bir nəsibidir. Odu ki, təkə "Nizami Gəncəvi"-deSək hər nəyi özündə tamlıqla əks etdirər. Belə müqayisələr tam doğrudur ki, bu söz, bu ad bütün epitetlərdən, təyinlərdən, dəyərləndirmələrdən yüksəkdə durur. Bu söz, bu ad şeir-sənət zərgərliyinin zirvəsi, bədii tərəvətini heç zaman itirməyən sənət sehri, möcüzəsi, düşünce heyreti və heyranlığıdır.

Nizami hər sözü demiş birinci,

Qoymamış cilasız qalsın bir inci.

Bu sözlər, bu misralar təkə Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan XIII əsr hind şairi Əmir Xosrov Dəhləviyə aid edilə bilməz. Çünki Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında həqiqətən Nizami ucalığında, qüdrətində, Nizami sənəti miqyasında ikinci bir şair tapmaq çətindir. "Dünya söz sənətinin dahi təkləri sırasına daxil olan Nizami Gəncəvi (Yaşar Qarayev) yaradıcılığına gözəllik və qüdrət verən əsas cəhət parlaq istedadı, şairlik qüdrətilə yanaşı, xalqımızın mənəvi düşüncəsinə bağlılığı, yaşadığı dövrün əsas poeziya, şeir dili olan fars dilində yazmasına baxmayaraq, türk (Azərbaycan) ruhunun bütün əsərlərinə daşıya bilməsidir.

Sənətkarların yaradıcılıq ilhamını çox zaman haqlı olaraq fərqli təbiət hadisələrinə bənzədirlər (V.Q.Belinski). Həqiqətən də gölün, gölməçənin, deryanın, deryağanın ölçüləri bərabər sayıla bilməz. Şair babamız Nəsimi kamillik nişanəsi olan Sözü, əslində kamil insanı aləm sədəfinin incisi, dahi Füzuli isə "bəhri - mərifət deryasının qəvvəsi" arif, aqıl saymaqda haqlı idilər. Odu ki, "XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üfüqlərindən günəş kimi boylanın" (Həmid Araslı) İlyas Yusif oğlu Şeyx Həkim Nizami Gəncəvinin adı, sözü, sənəti əsrlərdir ki, şeir, sənət anlaşılan bütün dünyada ariflər, aqillər yanında əzizdir, qiymətlidir.

Təbii ki, Nizami Gəncəvi XII əsr intibah şairi olaraq qərar tutduğu yüksəlişə münbit bir zəminlə ucalmışdır. Bu yerdə yenidən V.Q.Belinskinin fikirlərini xatırlayıram: "Böyük nəhrlər bir çox başqa çaylardan əmələ gəlir ki, bunlar öz bol sularını adi bir bac olaraq nəhrə axıdirlar..." Araşdırmalar sübut etmişdir ki, Nizami Gəncəvi özündən əvvəlki elmi - ədəbi irsə

mükəmməl yiyələnmiş, türk, zərdüşt, eləcə də islam mifologiyasından, Qurani-Kərimdən, xalqımızın ana söz abidələrindən "Kitabi-Dədə Qorqud", habelə əski türk qəhrəmanlıq eposlarından xəbər almış, həmin xəzinələrdən yaradıcılıqla faydalanmışdır. Daha bir cəhət intibah mühitini yetişdirən zamanla, dövrün inkişaf tempi ilə bağlı olmuşdur. İri şəhərlərdə elm mərkəzlərinin fəaliyyət göstərməsi, Yaxın və Orta Şərqin təfəkkür axınının daha çox paytaxt Gəncədə məskunlaşması Nizami Gəncəvi yaradıcılığının üfüqlərini olduqca genişləndirmişdir. Əli qələm tutan yaradıcı ziyalıların mütləq əksəriyyətinin saraylarda, hökmdarların yanında yer aldığı bir zamanda dahi şair "arpa çörəyinə qənaət edib öz qapısının aslanı olmağa" üstünlük vermişdir. Bununla belə Vətənin, xalqın taleyi qürurlü şairi hökmdarlara yaxınlaşdırmış, akademik Bertels demişkən, Nizamini şairdən daha çox bir övliya, kəramətli şeyx kimi qəbul edən, hörmət və ehtiram göstərən ölkə başçılarına əsərlər ithaf etmiş, adlarına mədhiyyələr, qəsidələr bağlamışdır. Əslində dahi şairin əsas məqsədi diqqəti dövrünün ictimai eyiblərinə yönəltmək, hökmdarları, mənəb səhblərini ədalətə-çağırmaq, gözəlliyi, insanlığı, xalq və Vətən məhəbbətinin ucalığını təqdir və təbliğ etməkdən ibarət olmuşdur.

"Ədəbiyyatımızda aqlın dastanına zirvə" (Yaşar Qarayev) olan dahi sənətkarın yaradıcılığında diqqəti cəlb edən amillərdən biri də onun təsəvvüf fəlsəfəsindən qidalanması, bu səbəbdən də əsərlərindən bir Allah adamı olaraq elm, əxlaq, ədəb-ərkan, həkimanə fikirlər, düşüncələr sahibi, müdrik şeyx, mütəfəkkir alim, filosof şair olaraq işıq saçmış, elmi istiqamət olaraq formalaşmışdır. Lakin diqqətlə daha yaxından izləyəndə görmək çətin deyil ki, Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığı barədə ilk məlumatları da şairin özü verir. "Xosrov və Şirin"də aşiqanə qəzəllərindən, "Leyli və Məcnun"da lirik şeirlər toplusu divanı haqqında məlumatından, "İskəndərnamə"də "Pənc gənc"dən, yəni beşlik mənası verən "Xəmsə"sindən söz açması buna misaldır. Doğrudur, lirik şeirlərinin az bir qismi bizə gəlib çatsa da, həmin poetik nümunələrin böyük əksəriyyətində yaşanılmış aşiqanə duyğuların bədii təqdimatı ilə qarşılaşırıq:

Ay üzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan,
Bir söylə, kimin şəninə şayan olacaqsan?
yaxud:

Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakətsənsiz,
Hər nəfəs çəkdim, hədə getdi o saətsənsiz.

mətləli qəzəlinde lirik qəhrəmanın sevgi hekayətini, bütün varlığı ilə sevgisinə bağlı aşıqın xoş həyəcanları olduqca təsirlidir, xoş və həzin musiqini xatırladır. Şairin lirik əsərlərinin əhəmiyyətini azaaltmadan deyilməlidir ki, dahi şairin fikir dünyası, əzəmətli bədii layihələri qəzəl, qəsidə janrına təbii ki sığışa bilməzdi:

Yol çətin, aləm qaranlıq, atın bir yanə çək,
Varlığı gəl bir zaman mülkündəvicdanə çək.

mətləli qəzəli də şairin strateji poetik hədəflərini çox aydın şəkildə göstərməkdədir.

Ucsuz-bucaqsız, sərhədləri görünməyə söz-sənət dəryalarını xatırladan Nizami Gəncəvinin epik şeir yaradıcılığı barədə genişliyi ilə danışmaq fikrim yoxdur, bunu istəmə də bir qəzet məqaləsi çərçivəsində bu, sadəcə olaraq mümkün deyildir. Diqqətimi daha çox elm, əxlaq və qəhrəmanlıq məsələlərinə yönəltmək fikrindəyəm. Çünki, bunlarsız insan kamilliyini düşünmək belə mümkün deyildir. Lakin onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, bütün poetik düşüncələrinin kökündə yurd, Vətən, torpaq, millət, dil sevgisi durmaqdadır.

Vətən məhəbbəti, yurd, dil təəssübkeşliyi məsələləri Nizami Gəncəvi yaradıcılığının nüvəsini təşkil edir. Sırr deyildir ki, poeziya, sənət əsəri daha çox zamanında oxunmaqdan ötrü yazılır. Xiridarı olmayan sənət təbii ki, yoxdur. Təpədən dirnağacan türk, azərbaycanlı olan dahi şair türklüyünü, türkö, yurda bağlılığını, məhəbbətini bütün əsərlərində tam aydınlığı ilə təqdim etdiyindəndir ki, XII əsrin poeziya dili sayılan fars dilində yazıb-yaratması onun milli mənsubiyyətinə, türklüyünə qətiyyətlə kölgə sala bilməmişdir. Təsəvvür edin ki, ölkələri fəth etməkdə heç bir çətinlik çəkməyən fəth İskəndər iki dəfə türk hökmdarına, əslində türkün aqlına, təfəkkürünə, qılınc kimi kəskin sözlərinə bütövlükdə türk mənəvi düşüncəsinə, dövlətçilik şüuruna məğlub olur. Xatırlayırımsızsa, "Şərəf-namə"də Bərdə hökmdarı Nüşabəni elçi görüntüsü ilə aldatmağa çalışan fəth İskəndərə öz işini son dərəcə

ehtiyatlı tutan Nüşabənin sarayında saxladığı portretini, əksini göstərdikdə yalançı elçinin qorxudan saralması, azərbaycanlı hökmdar qadının kübar mədəniyyətinə, dünyagörüşündən dərs alması lövhələrinin təsviri, əslində dahi şairin kimin tərəfində olmasının, kimə sevgi, məhəbbət göstərməsinin əyani təzahürü, Vətən, yurd sevgisinin tərənnümüdür. Poemanın Çin (türk) xaqanı ilə görüş səhnələrində də İskəndər türk aqlı, qüdrəti qarşısında geri çəkilir, əvvəl yeddi, sonra altı, daha sonra isə qarşısında dərya boyda türk qoşununun gördükdə bir illik xəracdan da əl çəkir, dostluğa and içir, türkün qüdrəti önündə ehtiramını bildirir.

Araşdırmalar belə bir həqiqəti ortaya qoyur ki, tarixdə yaşamış makedoniyalı fəth heç zaman Qafqaza, xüsusən Bərdəyə yürüş etməmişdir. Bunu Nizami irsini araşdıran görkəmli nizamişünaslar zaman - zaman etiraf etmişlər. İskəndərin Bərdəyə gəlməsi, hökmdar türk qızı Nüşabənin önündə baş əyməsi nizamişünas alim professor Azadə Rüstəmovanın təbirincə desək, əslində dahi Nizami Gəncəvinin Vətən, yurd sevgisindən qidalanır. Təhriflərə, tarixi yanlışlıqlara dahi şair özünəməxsus şəkildə aydınlıq gətirmiş, "Dastanın xülasəsi və İskəndərin cahangirlik tarixi" fəslində buna bilərəkdən, qəsdən, məram və ideallarına uyğun şəkildə yol verdiyini etiraf etmişdir:

Təqdimi, təxiri tutmayın nöqsan,

Nöqsana məcburdur hər tarix yazan.

Bununla bağlı daha bir incə məqama diqqətinizi cəlb etmək istəyirəm ki, "Leyli və Məcnun" poemasının "Kitabın yazılmasının səbəbi" fəslində hökmdar Axsitanın əsərin dili ilə bağlı təhqiramiz mövqeyinə həssas münasibət dahi şairin Vətən, dil, millət təəssübkeşliyindən xəbər verir. Kökü türkö bağlı Axsitan əslini unudaraq yazmışdır:

Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət
Fars, ərəb diliylə ver ona zinət...

Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.

Axsitanlardan fərqli bütün olaraq varlığı ilə Azərbaycana, ana dilinə bağlı olan vətənpərvər şair qulluq halqasında qovrulur, sarsıldığını dilə gətirir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə, əsdi dodağım.

Ömrüm viran oldu, solub - saraldım,
Bu əmrin önündə cavabsız qaldım.

Təbii ki, belə misalların sayını artırmaq da mümkündür. Dahi şair "Xosrov və Şirin"də hindlilərə qarşı vuruşda "türk kərrünaylarının səslənməsi", "türk kimi bir döyüşün başlanması", uğurun, qələbənin əldə edilməsi, "Yeddi gözəl" poemasında Bəhrəmin qanuni hakimiyyət əldə etməkdən ötrü ölüm - dirim mübarizəsinə girməsi səhnələri, bu yolda şəhidliyə qovuşmanı Vətən naminə şərəf və vicdan borcu sayması türkün möhtəşəmliyini, əyilməzliyini, mübarizə əzmini ifadə etməsidir. Həmin milli ruhun, Vətən, xalq işi uğrunda fədakarlıq hissələrinin milli yaddaşda qorunub saxlanılmasının nəticəsidir ki, iki əsrlik erməni yalanları, yabançıların hiylə və təxribatları milli ruhu qıra bilmədi, 44 günlük Vətən savaşında Azərbaycanın əldə etdiyi zəfər də bunu sübut etdi. Nizami Gəncəvi hər bir imkandan faydalanaraq türk elinin ucalığını, gözəlliyini xüsusən bir məhəbbətlə dilə gətirmişdir. Dahi şairin zəngin yaradıcılığının heç bir yerində Bərdənin tərif seviyyəsində peyzaj lirikasına, Vətən, yurd gözəlliklərinin təsvirinə, tərənnümünə rast gəlmək olmur:

Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.

İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.

Səssizlik içində dincəlir gülşən,
Torpağı silinmiş qayğı, kədərdən.

Yem üçün gələr quş bu gözəl yurda.

İstəsən «quş südü» taparsan burda.

Təqdim olunan bədii parçalar təkə təbiət lövhələrinin, peyzaj lirikasının nümunələri sayıla bilməz. Bu, Azərbaycan şairinin yurd yerlərinə sonsuz məhəbbətinin, vurğunluğunun ifadəsidir. Amma məsələ bununla da bitmir. Vətənpərvər şair keçmiş, gözəl Bərdədən yaşadığı dövrə qayıdır, ürəkəğrısı ilə:

İndi o dərğahın taxtı alçalmış,
İpəyi, qumaşı küləklər çalmış.

Yenə də bol olan o göyertilər,

Ədalət toxumundan göyərəcə əgər! - deyərək Bərdənin dirçəlişinin ədalətdən keçdiyini vurğulayır.

(Davamı 5-ci səhifədə)

(Əvvəl 3-cü səhifədə)

Elə bilirəm ki, işindən, peşəsindən asılı olmayaraq hər birimizin fəaliyyətində konkret məqsəddən yüksəkdə duran bir amal, ulu bir istək vardır ki, bunun adı vətənpərvərlikdir. Bunu rəsmi sənədlərdə yazmamaq da olar. Bu yangını, bu odu, bu atəşi ürəyinin başında gözdirirsən.

Bu ali hiss zəngin mənəvi dünyamızdan, genetik kodlarımızdan, eləcə də dahi Nizaminin ölməz şeir, sənət dünyasından güc almaqda, qalib gəlməkdədir. Bu bir heyrətamiz məntiqi sonluqdur ki, Nizami yaradıcılığı elə bir şeir, sənət, elm, əxlaq, qəhrəmanlıq abidəsidir ki, illər, qərinələr, əsrlər bir - birini əvəz etsə də, yeni - yeni nəsillər dünyanın hər yerində Azərbaycanın şair oğlunun poetik təfəkkürünə, qələminin qüdrətinə alqışlar deyir, sənət və sənətkarlığı ondan öyrənir, ondan faydalanır, dünənini, bu gününü, gələcəyini piri, ustadı, örnəyi olaraq qəbul edir, bundan qürur və iftixar hissi keçirir. Nizami əsərləri ilə dərindən tanışlıq bizə belə bir qənaəti söyləməyə imkan və haqq qazandırır ki, Cahanşumul şairin öz təbirincə desək, "hər zaman canlı qalmasında" aparıcı meyar yaradıcılığının kökündə elmin, əxlaqın, Vətən sevgisinin dayanmasıdır. Bir qədər əvvəl söylədiyim kimi Nizaminin hansı məktəbi qazanması, dini və dünyəvi elmləri kimlərdən əxz etməsi konkret məlum olmasa da, tam sübuta tətilmişdir ki, dahi şair zəngin yaradıcılığı ilə özü bir məktəbə çevrilmiş, dünyanın aparıcı elm mərkəzlərinin illərlə, əsrlərlə görə bilmədikləri dərin mətləbləri təkrarsız ədəbi irsi ilə nəsillərə örməyə bacarımışdır. Şair özü də bunun fərqi vardır:

Mən fikirlər ustadiyam, fəzilətim bir ümmandır,
Zamanlara, məkanlara hökm etməyim səmadandır.
Ədəbiyyat tariximizdə çox zaman kamil insan, kamil cəmiyyət ideyasını hürufiliklə, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlayırlar. Hesab edirəm ki, bu ideya, bu istiqamət daha çox nəsillərin, füzulilərin özlərinə ustad, müəllim saydıqları Nizami yaradıcılığından keçir. İnsanı, əlbəttə kamil insanı "yer üzünün əsrəfi" adlandıran dahi şair hər birimizin insanlıq təyinatını bir çox əsərində, xüsusən "Leyli və Məcnun" poemasının girişində "Hikmət və moizə haqqında" bölməsində bütün aydınlığı ilə ifadə etmişdir:

Təbiət quranda xilqətimizi,
Başqa səhifədə yazmışdır bizi.
Anlayıb, düşünək hər şeyi gərək
Hər sirri açmaqda hünər göstərək.
Yerləri, göyləri öyrənək bir - bir,
Qalmasın bizimçin açılmamış sirr.

Nizamiyə görə kamilliyin, insanlığın, yüksək məqamın yolu bilik, elm əldə etməkdədir. Odu ki, müasirlərinə, xüsusən oğlu Məhəmmədin simasında "Yeddi gözəl"də gəncliyə ünvanladığı ustad, şeyx, övliya nəsihətləri, öyüdləri bu günkü, eləcə də gələcək nəsillər üçün də olduqca aktual səslənməkdədir:

İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.

Dahi şair bütün uğurların, qələbələrin açarını elmdə, elmi biliklərdə, ağılda görür. "İskəndərnamə" poemasında bunu böyük fəateh İskəndərin uğurları sırasında bütün aydınlığı ilə ifadə etmişdir. İskəndərin elə bir yürüşü yoxdur ki orada alim, bilici, müdrik məsləhətindən faydalanmasın. "Şərəfnamə" hissəsini diqqətlə nəzərdən keçirsək, görmək heç də çətin deyil ki, söz, bilik, elm, ağıl İskəndərin qılıncından öndədir. Ərəstunun, Bəlinasın, digər bilim adamlarının ən çətin məqamlarda İskəndəri vəziyyətdən çıxarmaları buna əyani sübutdur. İskəndərin keçilməz Dərbənd qalasını almasında dünyagörmüş müdrikin köməyindən istifadə etməsi, Qəndəhar səfərində dəhşətli burulğandan, gəmiləri qorq edən dalğalardan məhz alimin hazırladığı qurğu, təbillər vasitəsilə labüd fəlakətdən qurtulması elmin və alimin gücünü, qüdrətini ortaya qoyur.

Bizə elə gəlir ki, dahi Nizami fəateh İskəndəri bilərəkdən poemanın birinci hissəsində deyil, ikinci hissədə - "İqbalnamə"də alimlərlə qarşılaşdırır, İskəndərin dili ilə əslində özünün elm, elm adamlarına, alimə rəğbətini, xoş münasibətini dilə gətirir. Çünki birinci hissədə "Şərəfnamə"də İskəndər özünün çoxsaylı hərbi yürüşlərində, çıxılmaz, çətin məqamlarda vəziyyətdən çıxmağın, qələbələr qazanmağın yollarının elmdən, elm adamlarından gəldiyinin fərqi vardır. Hökmdarın qənaəti, Nizaminin fikirləri bütün zamanlar üçün, bu günümüz üçün də aktualdır, dəyərlidir:

O böyük, ağıllı, ayıq hökmdar,
Öz şahlıq taxtında tutarkən qərar,
Əmr etdi, verildi belə bir fərman:
Alimdir gözümdə ən əziz insan.
Elmlə, hünərlə! - Başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz.

Maraqlı, diqqətçəkən məqamlardan biri də odur ki, dahi şair təkcə qəhrəmanlarının diliylə deyil, özü də bir çox yerlərdə alim, filosof olaraq çıxışlar edir, bir

çox dərin mətləblərə aydınlıq gətirir. O mətləblərə ki, elmiylə, kəşfləri ilə qürrələnən Avropa Nizamidən çox - çox sonralar həmin həmin elmi qənaətlərə sahib çıxmışdır. "Xosrov və Şirin"də:

- məlum bəyanatının ardınca dahi şair elmi fikirlərini, kəşflərini eşq-ləbacarıqla əlaqələndirərək demişdir:

Maqnit olmasaydı eşqin əsəri
Çəkməzdi özünə dəmir zənciri,
Kəhrəbanın eşqə düşməsə canı
Elə cəzb etməzdi quru samanı.
Dünyada gövhər var, daş var nə qədər,
Onlar nə bir saman, nə dəmir çəkər.
"İskəndərnamə"də, xüsusən "İqbalnamə" bölməsində bədnəzərin ram edilməsi, vəba xəstəliyinin müalicə-

si ilə bağlı dəyərləli fikirləri ilə dahi şair əfsanəvi loğman, geniş təfəkkürlü alim, filosof nəzərində canlanmaqdadır: Artıq rütubətdən törəyər vəba,
Tənəffüs çətindir belə havada.
Bundan qurtarmaqçün qalayarlar od,
Tökərlər bu suya səndəl, gül və ud.
Bu misalları sayını təbii ki, artımaq da mümkündür. Amma Nizami gözüylə, düşüncəsiylə diqqət yetir-sək, görmək çətin deyildir ki, dahi şair hər yerdə elmi, kamilliyi, biliyi əxlaqla, mərifətlə yanaşı tutmuş, bir vəhdətdə görmüşdür. Hələ XVI əsrdə dahi Füzuli rübailərindən birində bu məsələyə belə aydınlıq gətirirdi:

Elmlə, ədəblə tapılar şərəf,
Mirvari olmasa, nə lazım sədəf.

Nizami Gəncəvi bu məsələdə fikrini daha kəskin şəkildə ifadə edərək, mərifəti, qanacağı olmayan şəxsin ünvanına belə demişdir:

Eşşəyin cəvahir olsa da yükü
Yenə də eşşəkdir, parıldar tükü.

Odu ki, dahi şair kamil insanı bütün naqışlıklərdən uzaq təsəvvür edir, onun ideal nümunələrini təqdim edir. Elm də, igidlik, qəhrəmanlıq da əxlaqla, mənəviyyatla bacarıqla əlaqələndirilir. Vaxtilə görkəmli rus yazıçısı Çexov "İnsanda hər bir şey, geyimi də, cama-lı da, qəlbi də gözəl olmalıdır" fikrinin ən ideal nümunələrinə, bədii müstəvidə həlli məsələlərinə dahi Nizaminin şeir dünyasında rast gəlmək mümkündür. Lovğalıq, təkəbbür səbəbindən Bəhram şah haqq sözü deyən qulluqçusu Fitnəni cəzalandırsa da sonda ondan üzr istəməli olur. "Sirlər xəzinəsi"ndə "Lovğa bül-büllə ağıllı qızılquşun əhvalatı" bu cəhətdən səciyyəvidir. Şahın, hökmdarın yanında yer alan, hörmət sahibi olan qızılquşa bül-bül oxuduğu nəğmələrdən söz açır, öz yerinin tikanlıq, yediyyənin isə qurd - quş olduğunu söylədikdə qızılquş lovğalıqla ağılın, təmkinin, elmin fərqi aşığıdakı şəkildə söyləyir:

Yüz iş görürəm ancaq birini açmaram mən,
Sən vurğunsan bu dəli rüzgara, durma get.
Bir iş görməz, min işdən açarsan bizə söhbət.

Dahi şair sadəlik və təvazökarlığı, düzlüyü, halallığı, yaxşılığı, cəsarəti, ədaləti insanın əxlaqi keyfiyyətləri kimi bütün əsərlərində tərənnüm etmiş, "insan necə olmalıdır?" suallarına bədii əsərləri ilə cavab verməyə çalışmışdır. Nizami lovğalıq, zülmü, təkəbbürü, cahilliyi, şəri, böhtanı və digər naqış insani keyfiyyətləri pisləmiş, dünyanın mənasını yeməkdə, sərvət toplamaqda görənlərə İskəndərin Nüşabənin qarşısında düşdüyü aciz vəziyyətlə, eləcə də sonda dünya fəatehinin bir ovuc torpaqla dünyadan getməsinə xatırladır. Nizami yaltaqlıqla xəyanəti eyni prizmada,

eyni müstəvidə görür. Şairə görə yaltaqlıqla xəyanətin yolları eynidir. Vəziyyət dəyişən kimi, yaltaqlığın xəyanətlə əvəz olunması isbat edilmişdir. Dahi şair bir çox əsərlərində, xüsusən "İskəndərnamə" poemasında İran şahı Daranın sərkərdələrinin simasında buna aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, hökmdar tərəfindən hər cür naz - nemətlə əhatə olunan, qarşısında yeri öpən sərkərdələr gələn cahangirin - İskəndərin qalib gələ biləcəyini nəzərə alaraq qızıl, sərvət qarşılığında Daranın öldürülməsinə, ölkənin işğalına imkan yaradırlar. Maraqlı məqam xəyanət aktına İskəndərin münasibətidir. Xəyanətkarlar İskəndərdən ənamlarını, vəd edilən sərvəti alırlar, amma haqlı olaraq sonluq fəna ilə nəticələnir:

Onlara verilən böyük vədələr
Qızıl, gümüş, inci, cavahir, gövhər
Məclisə töküldü xəzinəsindən.
Şah baş qaçırmadı öz vədəsindən
Sonra da ölümə eylədi təhqir,
Tez dara çəkdi, boynunda kəndir".

Dahi sənətkar "Sirlər xəzinəsi"ndən tutmuş, möhtəşəm "İskəndərnamə"yə kimi hər bir əsərində ölkənin müdafiəsi, işğaldan, zülmədən azad olunması məsələlərinə ciddi diqqət yetirmiş, "Sirlər xəzinəsi"ndə şahlara nəsihətlə:

Sən şəhərə, qoşuna yaxşılıq etsən əgər,
Onlar da sənə daim yaxşılıq istəyərlər.

Zülm ilə bu dünyanı almaq deyildir mümkün

Ancaq ədalətlə alarsan hər bir mülkü. - deyərək daha çox nəzəri, elmi mülahizələr yürüdürsə "İskəndərnamə"də dünya fəatehliyinin, ölkələr, məmləkətlər almağın həm əqli, həm də hərbi yollarını təsvir və tərənnüm etmişdir. Görkəmli şərqşünas, akademik Bertels "İskəndərnamə" barədə danışırkən doğru olaraq göstərmişdir ki, "Şair qoca yaşlarında bütün həyat təc-

rübələrinə yekun vurmaq, əldə etdiyi müxtəlif biliklərin hamısını bir möhtəşəm əsərdə birləşdirmək istəmişdir". Əsərlər dərindən tanışlıq sübut edir ki, belə bir əsər bir ilin, beş ilin, on ilin məhsulu ola bilməzdi. Bu əsər möhtəşəmlik, mükəmməllik, heyrət nümunəsidir. Təbii ki, əsərin ana xəttini qeyd edildiyi kimi tarixi deyil, dahi Nizaminin fəateh İskəndər simasında gör-mək istədiyi ədalətli şah obrazının yaradılmasıdır. Zəngibar şahıyla vuruşdan başlamış Şimal ölkəsinə çatması, Yəcuc səddini bağlamasına qədər İskəndər qoşunun, eləcə də xalqın önündədir, həm qılıncı, həm də ağılı, ədalətiylə aldığı torpaqlarda sahibi - ixtiyardır. Bununla belə fəateh İskəndər qılıncı, həm də ağılı hesabına yaratdığı ədalətlə, dövlətlə razılaşmır. Əgər bununla razılaşsaydı, o zaman Şimal ölkəsinin xoşbəxtlər diyarının, xoşbəxt bir cəmiyyətin təsvirini verməz, fəateh İskəndərin gördüklərindən aşağıdakı nəticələr çıxarmasına ehtiyac qalmazdı:

İskəndər bu qayda - qanunu görcək
Duruxub dayandı divanələrtək.
Öz - özünə dedi: "Arıfsən əgər,
Qoy sənə ibrət olsun bu sirlər
Dünyanı gəzməmə mən, daha bəsdir
Hər ovlaqda bir tor qurmaq əbəsdir..."

Düşünürəm ki, əslində fəateh İskəndər dolayısı ilə əslində dahi Nizaminin işıqlı ideyaları qarşısında hey-rətə gəlmişdir: "Elə bir heyrət ki, bütün zamanlarda sənət ucılığının, poetik istedadın nişanəsi olaraq qarşılanmış sənət, ədəbiyyat bilicilərinin müqayisələr, də-yərləndirmələr aparmasına geniş meydan yaratmışdır. Təsədüfi deyil ki, Puşkin yaradıcılığından vəcdə gələn görkəmli ədəbiyyat tənqidçisi Belinski onu əfsanəvi sənətkar Homerlə müqayisə edərək demişdir: "Yunan-lar Homer poeziyasının insan ruhuna və qəlbinə gös-tərdiyi yenilməz təsirinin qüvvəsinə ifadə üçün deyir-dilər ki, Homer Afroditanın kəmərinə oğurlamışdır Puşkin rus şairləri içərisində birinci olaraq Afroditanın kəmərinə əlinə keçirmişdir."

Elə bilirəm ki, dünya şöhrətli dahi Nizami Gəncəvi təkrarsız sənət inciləri ilə, eləcə də akademik Bertelsin təbirincə desək, çox illik yaradıcılıq təcrübəsinin məntiqi yekunu kimi qələmə aldığı "İskəndərnamə" poemasında Makedoniyalı Filippin oğlu İskəndəri ölkələr fəateh edən fəateh, ədalətli hökmdar, filosof alim, dünyadan, axirətdən xəbər verən peyğəmbər kimi təsvir etməklə, əslində sözü, poeziyasıyla fəateh İskəndərin qılıncını, alimliyini, peyğəmbərliyini əlinə keçirmiş, bütün bunlara halallıqla sahib çıxmışdır. Dünyanın Nizaminin sənət dünyasına sevgili münasibətini bir daha təsdiq etmişdir.